

Лев Биковський

Книжна торгівля на Україні

*Дана праця, що зберігається в Архіві НБУВ і датована 1919 р., є першою спробою виділити українську книжкову торгівлю в окрему галузь, і, фактично, є першою науковою розробкою з цієї теми в українському книгознавстві. Автор, відомий вітчизняний учений, відновлює історичну справедливість щодо розвитку цієї галузі української книжкової справи, історія якої сягає часів Київської Русі, підкреслюючи особливість поступу книгарництва в Україні**

Стародавні церковні книги, що заступали колись хатню лектуру, мають на своїх полях не раз дуже інтересні записи колишніх своїх власників та читачів, і ті записи проливають багато світла на колишню книжну справу. Тут власник книги або фундатор, що надавав її до якогось храму, зазначав своє ім'я, рік і **принагідний випадок купівлі книги, зазначав виплачену за книгу ціну**, а до того всього часом додавав згадки про якісь визначні події в природі, у відносинах горожанських, у військовому житті і т.д. Часами ті записи обіймають широку сферу життя, закінчуються (майже постійно) страшною погрозою судом Божим тому, хто би зважився відібрати ту книгу від обдарованої нею церкви; коли ж книга переходила з одних церковних рук до других, то це відзначалося новою припискою на ній же самій. По сіх записах часом можна прослідити всю історію книжки, яка виглядає не раз дуже інтересною**.

Таким чином ми часто зустрічаємо записи, де говориться, що книга була продана або куплена тим-то, тоді-то і за те-то.

Звідтиля можна гадати, що купівля й продаж рукописних книг на Україні-Руси почалися дуже рано, мабуть, з самого з'явлення книгописання в нас. Але спочатку се мало характер цілком приватної справи. Князі, єпископи та старшини замовляли на певних умовах грамотіям написати їм ту чи іншу книгу і книгописець виконував сю працю. В старовину, коли на книгописання дивилися у нас, як на боговгодний вчинок і коли писали книги переважно ченьці-аматори, на Русі була дуже розповсюдженою безплатна переписка книг. Записи про те, що книгописець працював «без мзды», трапляються частенько на наших старовинних книгах. Але трохи згодом, напр. з XV - XVI вв. сей порядок трохи міняється й уступає місце другому***.

З протягом часу, коли грамотність значно розповсюдилася на Україні-Руси і коли зросла потреба в книгах як богослужбних, так і «четіихъ», збільшилася в нас і кількість книгописців. Поруч з ченцями і духовними особами, котрі працювали часто для власних потреб, часто ж для других, в ім'я подвигу, ми бачимо тепер книгописців-спеціалістів, книгописців-ремесників, котрі писали книги задля заробітку. Такі книгописці-ремесники працювали або самостійно,

поодинці, або ж їх збирали до купи певні особи, які наймали їх для писання книг. Се робили головним чином князі та єпископи.

Ще пізніше ми бачимо, що на рукописні книги у нас почався такий попит, в великій кількості, що перепискою їх почали займатися приватні особи, котрі, очевидно, писали книги з виключною метою - продажу їх. Таким чином книги зробилися у нас не річчю благодієвального вжитку, котрі коштували дорого і котрі могли набувати й збирати у себе у великій кількості примірників меценати та аматори, але іменно предметом купівлі й продажу. Попит на книжку, звичайно, викликав і пропонування. Почали з'являтися не тільки при монастирях та княжеських палацах і архієпископських домах, але й по містах книгописці-ремесники, котрі займалися писанням книг для продажу. Сі так звані вольні переписчики писали книги й торгували ними. Можливо, що по містах, де працювали такі книгописці, могли існувати спеціальні крамниці, в яких зосереджувалася книжна торгівля. Ми знаємо, що такі крамниці існували і в старовинному греко-римському світі, і на заході Європи в XV - XVI вв., так само, як були вони в нас трохи пізніше.

Але треба сказати, що переписка книг для продажу, по замовленню призвела до упадку саме мистецтво книгописання. Перші книгописці відносилися до своєї праці з побожністю, працювали поволі, уважно і красиво. Вони не були зацікавлені в швидкості праці, тому писали книги порівнююче поволі. А пізніше книгописці-ремесники турбувалися головним чином про свої власні інтереси. Вони бажали як можна швидче, більше написати і найбільше заробити. Наслідком такого відношення були пропуски, неправильно писані слова, і взагалі почали писати недбало й некрасиво. Таке зіпсовання рукописних наших книг було наслідком змінившихся умов староукраїнського книгописання і се було одною з найважливіших причин, які заставили ввести друкарство на Україні.*

З введенням друкарства і розповсюдженням його на Україні на початку XVII в. книжна справа набрала ще більшої ваги. Книжна торгівля на Україні у зв'язку з побільшенням кількості книг прийняла досить значні розміри.

Купувалися книжки звичайно там, де й друкувалися - у Києві, Львові, в Почаєві. Природним осередком для книжної торгівлі був Київ, де книжки продавалися в Лаврській друкарні та у приватних торгівлях, які мали

* Друкується вперше. Збережено стилістичні й мовні особливості.

** *Широцький К.* проф. Церковні стародруки. стор. 809. Книгарь. ч. 14 за 1918 р. жовтень.

*** *Титов Д.И.* проф. Очерки по історії руссаго книгописання и книгопечатанія. стор. 44. Київ. 1910 р.

* *Титов Д.И.* проф. Очерки по історії руссаго книгописання и книгопечатанія. Стор. 30-36.

не лише книжки, видані у Києві, а й ті, що вийшли по інших місцях - у Львові, Чернігові, Москві. Київ постачав книжки на всю Україну, на Москву і навіть в полудневі слов'янські краї, однак з ним завше конкурував Львів з своєю Ставропігійською друкарнею.

Львівські видання теж розходилися всюди по Україні, Білорусині, Литві, Угорщині, Сербії, Молдавії, Московії, Греції й Палестині. Між Києвом та Львовом був постійний обмін книжками, а під час козацьких війн, коли видавництво у Києві було припинилося, львівське брацтво найбільше продавало своїх книг саме у Києві. Який великий попит мало Львівське брацтво на книги, видно з того, що в 1645 р. за рік брацтво взяло було за свої книжки 3948 золотих і 2 гроші, а в 1690 році було продано книжок на 17517 зол. й 13 грошей.

Окрім цих більших друкарських осередків, в старій Україні значною книжковою продукцією для релігійних потреб визначався Почаїв, який був значним культурним осередком, дякуючи своїм школам та святиням. Тут 1722 р. стався центр видавництва спеціально греко-католицького, після поправки книжок, зробленої з постанови Замоїського Собору 1720 р. В Почаїві можна було набувати і видання чужі, тільки не в Почаївській друкарні, а у зайшлих крамарів, особливо під час відпусту 15 серпня. З записів видно, що книги продавалися ще в Кам'янці і не тільки під час відпустів, а постійно, теж в Уманю у василян, і всюди по ярмарках, та відпустах - в Меджибожі, Пиляві, Тростянці*.

Таким чином, ми бачимо, що, як і тепер, не досить було видрукувати книжку, треба було вміти ще пустити її в люде, знайти для неї читача, потрапити під слушну годину «на доброго комісіонера» покупця. Книгарі, добуваючи собі шматок хліба, пробивали разом з тим і шлях друкованому слову, проваджуючи його часами у дуже далекі краї.

Як ми вже знаємо, осередками книжної торгівлі на Україні були ті міста, де цвіла видавнича робота - в першу чергу Львів та Київ. Але Львів мав тут перевагу до половини ХУІІ в., а потім українським книжковим ринком заправляв Київ, з Печерської Лаври, яка посилає цілі транспорти книжок у Львів, в Сучаву, Вільну, в Москву та в українські монастирі. І всюди ті книги приймалися залюбки, лиш на Москві до них завше чіплялися урядовці й духовенство, знаходячи там еретицькі думки.

Проте в Московщині з якогось часу київські друки (видані з благословенством патріарха) мали дуже великий попит, тому в Москві Лавра за київським зразком запровадила навіть книжну комору й крамницю, і то була в тому краї перша книгарня. Пізніше таку книгарню заложила Лавра і в Петербурзі, провадячи туди книги бочками з числа тих, що друкувалися по московських зводах. З Лаврою конкурували київські воїводи (москвини), що так само скуповували тут у Києві й спроваджували на Московщину цілі вози книг в царську казну.

Як саме було організовано продаж книжок при самій Лаврі у Києві - не знати; видно лише, що тої одної комори й книгарні для Києва було не досить, і з Лаврою конкурували з ХУІІ в. ще й книгарня при митрополиті,

від якої Лавра була сепарована своєю ставропігією. Ця конкуренція доводила навіть до різких сутичок з Лаврою. Так було, напр., за митрополита Тимотея Щербацького в р.1753 - 1754.

Крім того, торгували книжками з ХУІІ в. в Брацтаві, де була Академія. Тут трималися на складі твори тодішніх наших вчених, а також набувалися закордонні видання в чужоземних мовах. Закордонну торгівлю Київ провадив тут з Польщею, чехами, прусами, Австрією, Волощиною, Голландією та іншими краями через бреславльських та липських купців, що були одночасно й Академічними агентами по друкуванню за кордоном творів українських вчених, писаних по чуженецькому. Академія, як відомо, задовольняла розумові інтереси ширшого громадянства і мала величезну бібліотеку, яка згоріла в 1780 р. Один час Академія клопоталася про запровадження власної друкарні і постійно, особливо після згаданої пожежі, дбала про вимін та придбання книжок для себе і для кожного, хто бажав її в тім інтересі використовувати. Тим шляхом до рук київських читачів діставалися різні закордонні новини.

Маємо відомості також про те, що торгували книжками і при Київському магістраті. Особливо це практикувалося в останню добу його існування.

Нарешті, згадати треба і про приватних київських книгарів, про яких скупі звістки подають часами приписи на старих друках; наприклад, в одній Євангелії (1717 року, Москва) Каменецького церк.-археологічного т[овариств]а приписано: «Василь Швець житель Немировський купил у пана Лепяти-крамара и жителя Киевского». Приписка в другій книзі з тої ж збірки, але ранішої пори, згадує купців Вербченків. Ці випадкові звістки про місцевих книгарів у Києві сповнюються ще одною про антикварну торгівлю на Подолі, де звістно, що скуповувалися й продавалися старі і рідкі книги. Звістку цю подає відомий Ілля Тимковський, що пробував у Києві під час своєї академічної науки р.1784 - 1789.

Чи був, однак, той антиквар книжником, того згадана звістка не роз'яснює; але Тимковський додає при тім, що була ще в городі крамниця з книгами якогось Гарбура, через котру провадилася й комісова передплата на чужомовні книжки, та ще знаємо з того самого джерела про періодичні наїзди до Києва (щороку) італійців з Л'юмбардії «з крамницею латинських та французьких книжок, естампів і шкільних підручників малярських, кунштів і матерьялів», а при академії Тимковський знає ще свого комісіонера, що постачав книги для професорів [і] студентів. Згадки про книжну продаж у Києві дає також і Маркович; тим то й подорожники по Україні ХУІІІ в. свої потреби в книжці задовольняли в Києві. Серед кількох книгарень, що були тоді у Києві, одна мала многообіцяючий напис «Cabinet de Lecture».

Так було в ХУІІІ в. Однак ХІХ вік приніс тут деякі зміни, до яких найбільше спричинився занепад Лаврської друкарні, що наступив під впливом репресії й вимушеного збочення її до специфічно-церковного напрямку, вкорочення прав Київського міщанства та, нарешті, пожежа 1811 р., що винищила зовсім тодішній торговельний осередок Подолу. По пожежі справа стала так, що торговельні діла зосередитися мусіли на «Печерському», а потім на «Новому місті», через те в ті

* Щироцький К. проф. Церковні стародруки. стор. 810 - 811. Книгарь. ч.143 а. 1918 рік.

місця мали перенестися й книгарні. На «Печерському» згадує книгарню Долгоруков в 1817 р.

Але то вже були не чужоземці і не купці з київських давніх фамілій, а московські зайди, що заселявали цілу Московську слободу на Печерському. Коло самої дзвіниці Миколаївського собору стала тоді книжна комора бр. Літових, яка забрала до своїх рук весь місцевий книжний ринок; там же була ще книгарня Шепанського - видко, з місцевих недобитків, до котрих треба зачислити й того Лапицького, що його заклад перекупили собі бр. Літови.

Торговельний знак Літових на одній з книжок київського музею має напис: «Торговля Литова рядом съ Магистратом и около Никольского собора». Це свідчить, що на відбудованому Подолі теж з'явилася крамниця Літова, ще одна книгарня тієї ж фірми містилася на Хрещатику біля нинішньої вул. Трьох Святих в будинку, де нині європейська гостинниця.

Заклад Літових був покладений на широкий копил; він конкурував з петербурзькими, московськими, варшавськими фірмами, дякуючи своїм тісним стосункам з осередками книжного діла й наїздом до столиць, до Галичини й ріжних міст та містечок в Україні, де були

польські й російські друкарні (Житомир, Кременець, Могилів-Под., Бердичів, Махнівка) й де Літови продавали свій крам і добували собі ріжні новини.

В половині ХІХ віку фірму Літових було, одначе, зліквідовано; вона перейшла до бр. Оглоблених, дуже поважний колись-то заклад, який довгий час успішно змагався з польським видавцем І. Завадським, що р. 1841 відчинив у Києві книгарню чужомовних книг і з книгарнею Глюксберга та купця Федорова (на Подолі). Року 1859 з'явилася ще нова фірма Ідзіковського, що поприч комори Оглоблена існує донині. Оглоблін, а рівно ж Глюксберга Ідзіковський продавали також і українські книжки (друковані в Київській університетській друкарні, Давиденком й инш.), але власне українська книготоргівля зачинає свою історію пізніше*. А саме з 1897 року, коли відкрилася на Безаківській вул. ч. 8 перша українська книгарня під назвою «Українська книгарня» (Киевская старина).

* Широцький К. проф. Продаж книжок у давньому Києві. стор. 1097 - 1102. Книгарь. ч. 18 за 1919 рік.

Марина Дмитрієнко, Олексій Ясь

Часопис «Рід і Знамено» та його внесок у розвиток української еміграційної історіографії

Висвітлюється історія створення часопису, визначається його місце і роль у науковому процесі другої половини 40-х років ХХ ст. на еміграції та в розвитку досліджень на терені спеціальних історичних дисциплін у національній історіографії. У додатку подається покажчик змісту журналу.

В історії науки завершення певного етапу суспільного розвитку аж ніяк не означає автоматичного початку нового періоду навіть для тих галузей досліджень, які щонайтісніше пов'язані зі своїм об'єктом вивчення суспільства. Однак докорінна зміна соціокультурного середовища, в якому функціонує наука, як правило, стає важливим чинником, що спонукає дослідників до підбиття підсумків, аналізу здобутків і досягнень, а загалом, до критичної переоцінки всієї наукової спадщини. Саме вона може розглядатися як вихідний пункт еволюції усталених поглядів, підходів, концепцій та гіпотез, що становлять основу інтелектуальної історії науки. Водночас «історія ідей» нерозривно поєднана з історією розвитку організаційної структури науки, її дослідницьких осередків та часописів, що виступають як сукупність найважливіших передумов інтелектуального поступу. В українській історіографії один з таких перехідних періодів припав на другу половину 40-х років ХХ ст. і ввійшов в історію національної науки під назвою «DP Period», тобто період переміщених осіб¹.

Поразка гітлерівського райху та зайняття радянсь-

кими військами території ряду країн Східної Європи, в яких у передвоєнні й воєнні роки осіла та розгорнула національно-культурницьку й наукову роботу українська еміграція, примусило її шукати порятунку в західних зонах окупації. На західнонімецьких землях, у відносно сприятливих умовах вільного суспільства не тільки зібрались науковці з колишніх східноєвропейських центрів, а й «зустрілися» кілька генерацій українських емігрантів: старої довоєнної еміграції, нової з Радянської України та вигнанці з Волині й Галичини. «На еміграції настала своєрідна духовна, культурна соборність українська», - згадував Б. Крупницький². Характерною рисою цих повоєнних років, на яку вказував Л. Биковський, стало й домінування «великодержавницького світогляду» в українських еміграційних колах³. Зазначені передумови зумовили швидке відновлення багатьох наукових осередків та створення ряду нових у 1946-1949 рр. Як відзначає довголітній президент Української вільної академії наук (УВАН) М. Антонович, цей процес розгорнувся у двох напрямках: 1) відновлення традиційних товариств передвоєнної доби та 2) створення нових інституцій під егідою УВАН, які мали об'єднати всіх українських науковців, що опинилися на еміграції⁴.